

УДК [1:314.151.3-057.4](477)

Н. Пархоменко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

В умовах глобалізації відбувається інтенсифікація відносин між різними державами, формується спільний ринок капіталів, технологій і товарів. У цих умовах з'явився сегмент ринку робочої сили, в якому надзвичайно важливу роль відіграє інтелектуальна міграція. Стаття присвячена аналізу особливостей інтелектуальної міграції з України та її основних тенденцій.

Ключові слова: інтелектуальна міграція, "відплив інтелекту", чинники "виштовхування" та "тяжіння", висококваліфіковані працівники.

В умовах глобалізації відбувається інтенсифікація відносин між різними державами, починається формування спільного ринку капіталів, технологій та товарів. На цьому єдиному ринку з'являється сегмент ринку робочої сили, в якому надзвичайно важливу роль відіграє інтелектуальна міграція.

На сучасному етапі міграційні процеси привертають все більше уваги вчених в усіх провідних країнах світу. Особливе місце займає саме інтелектуальна міграція. Людина, людський фактор, особливо його інтелект, освітній потенціал став справжнім капіталом. І саме міграція формує основну частину цього капіталу. Міграція стає все більш диференційованою за освітніми, кваліфікаційними та професійними характеристиками, постійно втягуючи все нові категорії та групи осіб у кругообіг обміну кадрами.

Інтелектуальна міграція з давніх часів характеризувалася постійним переміщенням наукових кадрів між університетами, що, очевидно, і визначало зростання престижу та науково-освітнього рівня того чи іншого університету. Навіть в історії України ми можемо згадати Юрія Дрогобича (Котермака), професора та ректора Болонського університету, професора Ягеллонського університету, Михайла Драгоманова, професора Вищої школи в Софії (нині – Софійський університет) тощо. Сьогодні диктує аналогічні потреби в інтелекті, на які відгукуються перспективні науковці в пошуку самореалізації.

Непропорційно меншим є "приплив" наукових кадрів до України. Але такі приклади теж мають місце. Джеймс Мейс, відомий історик, політолог, дослідник Голодомору, переїхав до України задля здійснення наукових досліджень і пов'язав свою наукову та життєву долю з нашою країною.

В Україні такі міграційні процеси характеризуються динамічністю, різноманітністю та комплексом причин, не лише внутрішньо-наукового, але й соціально-економічного характеру. Упродовж останніх десятиліть частина наукових працівників, яка не змогла адаптуватися до нових соціально-економічних умов пострадянської України і не змогла "лишитися в науці", мігрували до інших галузей людської діяльності, наприклад, у бізнес, підприємницьку діяльність, або мігрувала до інших країн. Це, у свою чергу, призвело до дисбалансу в науковій та освітній сферах, та породило нові виклики й загрози національній освітньо-науковій галузі, які позначилися на рівні технічного та технологічного розвитку України.

Основним завданням цієї статті є визначення специфіки міграційних процесів в інтелектуальній сфері, виявлення їхніх причин та соціальних механізмів, аналіз загальних та спеціальних чинників інтелектуальної міграції, визначення тенденцій інтелектуальної міграції та створення відповідних умов для розвитку інтелектуального потенціалу України.

Проблемі міжнародної міграції в цілому та інтелектуальної міграції зокрема, присвячено багато праць українських, російських та західних науковців, зокрема, О. Білоруса, О. Грудзинського, Т. Драгунової, Ж. Зайон-

чківської, Е. Лібанової, Т. Тимашової, А. Попова, А. Соболевської, С. Рязанцева, І. Івахнюк, А. Киреева, В. Колесова, П. Ліндєрта, О. Малиновської, Дж. Менвілла, С. Пирожкова, О. Позняка, І. Прибиткової тощо.

Постіндустріальний розвиток суспільства перетворив працівників інтелектуальної сфери на чинник, що визначає цінності та норми сучасного соціуму. Через це вже у другій половині ХХ століття суттєво зростає роль наукових кадрів та кваліфікованих працівників, що складають основу провідної суспільної сфери – сфери обслуговування.

Вперше поняття "відплив інтелекту", або "brain drain", з'являється у 1962 році у тексті доповіді Британського королівського товариства. Воно вживалося на позначення еміграції наукових, інженерних кадрів, а також технічного персоналу з Великобританії до США [2].

Сучасна міжнародна інтелектуальна міграція умовно складається з двох частин: з висококваліфікованих спеціалістів, що мігрують з однієї розвиненої країни до іншої (переважно в межах Європи), і зі спеціалістів, що виїжджають з країн Азії, Африки, Латинської Америки та Східної Європи. Країни, що розвиваються (до цієї групи можна сміливо відносити і Україну), в результаті "відпливу інтелекту" відчувають великі ускладнення через нестачу кадрів вищої та середньої кваліфікації. Саме тому "відплив інтелекту" розцінюють як міграцію висококваліфікованих і талановитих спеціалістів з бідних та/або ізольованих країн до індустріальних центрів. Цей процес перманентний, і постійно набирає обороти, збільшуючи шороку потоки висококваліфікованих мігрантів до країн Європейського Союзу та, особливо, США.

З наростанням міграційних процесів в інтелектуальній сфері поступово формуються дві конкуруючі концепції в даній сфері. Перша – концепція обміну знаннями та досвідом, тобто "brain exchange". Згідно з нею, люди мігрують в пошуках нового місця реалізації свого трудового та освітнього потенціалу, з урахуванням професійної підготовки та рівня кваліфікації. Тобто, передбачено взаємний, двосторонній обмін освітньо-людськими ресурсами, і для обох сторін, як для країни-імпортера, так і для країни-експортера, характерні як "відплив інтелекту" (brain drain), так і "приплив" (brain gain).

Друга концепція – розтрата інтелекту, тобто "brain waste". В рамках цієї концепції інтелектуальна міграція розглядається як чиста втрата для сукупної робочої сили країни-експортера. Відплив висококваліфікованих спеціалістів істотно підриває здатність країни до соціально-економічного розвитку, що, в свою чергу, призводить до зниження рівня життя населення [1].

Обидві концепції не є доскональними. Тому виникає необхідність у глибокому аналізі складного сполучення чинників, умов та причин сучасної міграції наукових кадрів. Серед структурних чинників еміграції виділяють професійні. Можна констатувати стійку кореляцію між рівнем освіти, професійною кваліфікацією та мобільністю населення. У випадку інтелектуальної міграції професійний чинник традиційно виходить на перший план. З ним

же пов'язана можливість максимальної реалізації наукового та творчого потенціалу. До важливих структурних чинників відносять також володіння більшим обсягом інформації, що в умовах інформаційного суспільства набуває провідної сили, оскільки забезпечує працівнику високу потенційну здатність пристосовування до змінюваних умов життя. Для окремих груп науковців велике значення мають етнічний або релігійний чинники.

Розглядаючи стимулюючі чинники еміграції, більшість дослідників звертаються до теорії "тяжіння-виштовхування", розробленої у 60-ті роки ХХ століття Е. Лі. Згідно з цією теорією стимулюючі чинники міграції можна поділити на дві групи: "тяжіння" (pull), що визначаються силою тих професійних та соціально-економічних можливостей, що відкриваються перед людиною, та "виштовхування" (push), які об'єднують в собі всі очікувані труднощі та проблеми. Обидві групи чинників містять в собі елементи економічного та не-економічного характеру [5, с. 262-263]. Скажімо, для мігрантів з країн, що розвиваються, провідним чинником "виштовхування" в інтелектуальній сфері є елементарна відсутність реальної сфери інтелектуальної праці, певна ізоляція науковців, неможливість нормального розвитку як ученого. Наприклад, Союз Радянських Соціалістичних Республік володів 25% наукового потенціалу всього світу. Саме це багато в чому забезпечувало йому статус "наддержави". На початку 1990-х років у державах колишнього СРСР внаслідок руйнації колись єдиної системи наукових інституцій розвиток науки в кожній окремій країні відбувався в надзвичайно складних, кризових умовах розпаду інтелектуального співтовариства, яке давало можливості для обміну досвідом та науково-значущою інформацією.

В той же час не можна не зважати на економічну складову трудової міграції, частиною якої є інтелектуальна міграція. Суттєва різниця в оплаті праці висококваліфікованих кадрів більшою мірою працюючих стосовно медичних та педагогічних працівників, оскільки "відбутися в професії" на батьківщині вони не мають особливих перепон. Однак неадекватно низький рівень оплати праці лікарів та педагогів стимулює, "виштовхує" їх за межі вітчизни, примушуючи погоджуватися на невідповідну рівню кваліфікації посаду (скажімо, молодшого медичного персоналу) та/або проходити перепідготовку в країні працевлаштування.

Можливості в отриманні вищої освіти, відкриті переважній більшості громадян України, фактично протиставляють систематичній недооцінці чинника людської праці та неефективності її використання. До того ж по деяких напрямках відбувається систематичне перевиробництво кадрів, що суперечить вимогам ринку та призводить до суттєвого зниження затребуваності науковців.

Безпосередніми причинами міграції переважно є невідповідність між рівнем розвитку особистості та її потреб і неможливістю ці потреби задовольнити в умовах рідної держави. Традиційним шляхом розв'язання цього протиріччя є виїзд за кордон. Більшість мігрантів керуються двома основними установками. Одні бажають максимально задовольнити свої професійні інтереси, а, власне, переїзд до іншої країни є виключно засобом досягнення цієї мети. У цьому випадку потреба у професійній самореалізації штовхає на зміну місця роботи і проживання. Друга установка спрямована на покращення умов життя, укріплення економічних його основ. Тому мігрант, в першу чергу, шукає кращі характеристики проживання, вищий рівень життя та вигідніші умови оплати праці. Тому основною метою є переїзд до іншої країни, тоді як нова робота виступає просто засобом для існування. Водночас ці установки створюють

єдиний мотиваційний комплекс. Згідно доповіді Всесвітнього банку "Міграція та грошові перекази" Україна входить до десятки країн-лідерів по міграції. Мігрують українці переважно до Росії, Польщі, США, Ізраїлю, Німеччини, Італії та Іспанії [8].

"Відплив інтелекту" є проблемою, пов'язаною не лише з рівнем економічного розвитку держави, але й з національною безпекою. Більшість експертів вважає, що темпи відпливу "українських умів" за кордон можуть серйозно загрожувати національній безпеці країни. Зокрема, про це заявила директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ Елла Лібанова. Найбільше її стурбувала тенденція виїзду за кордон студентів, людей з вищою освітою, кандидатів і докторів наук, оскільки "...виїжджає штучний товар. ... Якщо виїде один Ейнштейн, то навіть тисяча підготовлених фізиків його не замінять" [3].

Попит на спеціалістів та вчених відрізняється за рівнем кваліфікації та дисциплінарній структурі. Найбільшим попитом на сучасному етапі користуються спеціалісти з наукових дисциплін, які визначають основні тенденції розвитку сучасної науки й технологій, в першу чергу, математики, фізики, IT-спеціалісти, біологи, хіміки, фахівці з космічних досліджень та медицини. На запити ринку відповідно реагує і сфера інтелектуальної міграції. Водночас, саме країни імміграції диктують умови на світовому ринку праці.

Внаслідок виїзду великої кількості талановитих вчених знекровлюється українська наука і ставиться під загрозу науковий потенціал нашої держави, оскільки далеко не всі мігранти повертаються на батьківщину. Так, за даними Державного комітету статистики упродовж 2007–2011 років за кордон виїхало найбільше докторів і кандидатів наук, які отримали спеціалізацію з біологічних (56), фізико-математичних (38) і медичних (30) наук [6].

Не останню роль в інтелектуальній міграції відіграє недофінансування вітчизняної науки [9]. Так, згідно даних Міністерства освіти та науки, фінансування з державного бюджету наукової галузі складає менше 0,3% внутрішнього валового продукту. Для порівняння, Японія витрачає на науку 3,4% ВВП, Південна Корея – 3,3% ВВП, США – 2,6% ВВП. Навіть у Росії на науку виділяється 1,1%. Мінімально ж необхідними у співдружності країн G8 визнано 2% ВВП [4].

Міграційна політика багатьох розвинутих країн світу ґрунтується на принципі "приваблення чужого інтелекту", наприклад, широко застосовують освітні програми для студентів з інших країн. Однак це не є суто жорсткий відбір талановитої молоді іноземного походження для рекрутування. У подібних програм є і гуманітарна складова. Так, деякі університети США та західноєвропейських країн, що надають освітні послуги іноземним студентам, висувають вимоги до студентів після завершення навчання повернутися на Батьківщину. Після закінчення навчання у США лише 23% мігрантів з Північної Кореї і 28% з Тайваню бажають залишитися працювати в цій країні. Решта повертаються на Батьківщину, збагачуючи набутими знаннями та вмінням її інтелектуальний потенціал [7].

Найбільша небезпека інтелектуальної міграції полягає в тому, що не всі українські вчені, які від'їжджають за межі країни, дійсно працюють за кордоном в якості наукових співробітників. Згідно статистичних даних, лише 20% інтелектуальних мігрантів влаштовується за спеціальністю в межах тих наукових проектів, за якими вони працювали в Україні. У більшості своїй, це найбільш кваліфіковані фахівці, вже відомі своїми працями за кордоном. Решта ж влаштовується на роботу не за фахом. Однак не слід занижувати економічну складову

інтелектуальної міграції, оскільки для більшості українських вчених важливе значення має так званий чинник благополуччя: гідний рівень заробітної плати, високий рівень матеріально-технічного оснащення робочого місця, а також хороші умови праці й життя.

Стосовно наслідків "відпливу інтелекту" в науковій літературі немає єдиного підходу до оцінки цього явища. З наростанням масштабів інтелектуальної міграції оцінки дослідників були переважно негативними і спиралися на підрахунок реальних та потенційних, в основному, економічних втрат. Сюди враховували фактичні затрати на навчання мігрантів, збитки, завдані зменшенням науково-технічного потенціалу країни-донора, втрачену вигоду (долю ВВП, недоотриману через виїзд спеціалістів) тощо.

Пізніше право на життя отримала інша оцінка інтелектуальної міграції, згідно з якою міграція науковців та спеціалістів може виявитися корисною не лише для країни-реципієнта, але й для країни-донора. Адже міграція сприяє зменшенню безробіття серед співвітчизників, а також мігрант завдяки своїй мобільності може значно покращити свій матеріальний стан [3].

Окрім того, здобуття мігрантами багатого досвіду життя за кордоном загалом, і професійного досвіду, зокрема, може принести велику користь країні-донору. Адже завдяки роботі в потужних науково-технічних центрах спеціалісти підвищують свій освітній та кваліфікаційний рівень, який згодом, після повернення, буде застосований в інститутах на батьківщині [10].

Однак жодна з цих оцінок не є беззаперечною. Враховуючи складність та неоднозначність такого явища, як інтелектуальна міграція, неможливо давати їй категоричні оцінки. До того ж будь-які статистичні дані в цій галузі будуть приблизними і дозволять, у кращому випадку, визначити домінуючі тенденції тих змін, що викликані інтелектуальною міграцією, в державі-донорі. Окрім того, відплив наукових кадрів відбивається на політичному, соціальному, культурному та інших аспектах безпеки.

Також не варто забувати, що міграція може бути тимчасовою та постійною. В глобалізованому світі звичні нам державні кордони втрачають своє початкове значення. Науковий світ перетворився на справжнє міжнародне співтовариство, яке відрізняється інтенсивністю інформаційних трансфертів та високою мобільністю науково-технічних кадрів. Такий стан забезпечується сучасною

системою зв'язку, розвиненою інформаційною інфраструктурою, зростанням кількості міжнародних, міжурядових та громадських організацій, а також можливостями реалізувати спільні наукові проекти, не змінюючи місця проживання та/або громадянства, перебуваючи на батьківщині. Така тимчасова міграція дозволяє поєднувати міжнародні міграції з подальшим поверненням до своєї країни, але вже з набутим професійним досвідом та знаннями [11]. Тому подібна інтелектуальна міграція практично нічого не змінює з точки зору безпеки країн, що беруть участь у такому процесі. Індивідуальні ж зміни, як правило, носять позитивний характер.

Список використаних джерел

1. Аракелян И. Международная трудовая миграция в свете глобализации / И. Аракелян. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://raber.asj-oa.am/647/1/2010-1-2_234_.pdf
2. Бондарь М. Международная интеллектуальная миграция в экономике знаний / М. Бондарь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zneiz.pb.edu.pl/data/magazine/article/271/1.4_bondar.pdf
3. Эксперты кажут, что темп "відтоку мізків" з України загрожує національній безпеці // УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/582654-eksperti-kajut-scho-temp-vidtoku-mizkiv-z-ukrajini-zagrojue-natsbezpeti.html>
4. Куцый О. Украина – страна утекающих мозгов / О. Куцый // Inpress.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inpress.ua/ru/society/14391-ukraina-strana-utekayuschikh-mozgov>
5. Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие [Текст] / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – Центр миграционных исследований. – М., 2007. – 370 с.
6. Найчастіше з України за кордон виїжджають вчені-біологи, математики й медики // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/79138>
7. Оппельд Л. І., Шабардіна А. М. Сучасні тенденції міжнародної інтелектуальної міграції в умовах євроінтеграції / Л. І. Оппельд, А. М. Шабардіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1871>
8. Украина становится лидером по миграции // MIGnews [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mignews.com.ua/ru/articles/99509.html>
9. Уряд позбавив Кримську обсерваторію статусу і вдвічі урізав фінансування // Український тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/70787>
10. Kaczmarczyk Pawel. Money for Nothing? Ukrainian Immigrants in Poland and their Remitting Behaviors / Pawel Kaczmarczyk. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftp.iza.org/dp7666.pdf>
11. Parusinski Jakub. Reverse brain drain: Ukraine beckons / Jakub Parusinski // GlobalPost. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalpost.com/dispatch/news/regions/europe/121220/ukraine-reverse-brain-drain>

Надійшла до редколегії 20.02.14

Н. Пархоменко, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ ИЗ УКРАИНЫ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В условиях глобализации происходит интенсификация отношений между разными государствами, формируется общий рынок капиталов, технологий и товаров. В этих условиях появился сегмент рынка рабочей силы, в котором важнейшую роль играет интеллектуальная миграция. Статья посвящена анализу особенностей интеллектуальной миграции из Украины и её основных тенденций.

Ключевые слова: интеллектуальная миграция, "утечка интеллекта", факторы "отталкивания" и "притяжения", высококвалифицированные работники.

N. Parkhomenko, post-graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PERCULARITIES OF INTELLECTUAL MIGRATION FROM UKRAINE IN THE AGE OF INDEPENDANCE

In the conditions of globalization compared with the intensification of inter-States relations, the common market of capital, technology and goods is forming. This In this situation appears the new segment of the labour market, in which intellectual migration plays an important role. The main purpose of this article is the definition of the specificity of migration processes in the intellectual sphere, the identification of causes and the social mechanisms, the analysis of factors of intellectual migration, trending of intellectual migration from Ukraine.

Key words: Intellectual Migration, "Brain Drain", "Pull-push" Factors, Highly skilled workers.